

Svunna visioner – svensk valfångst

Lisbeth Lewander, fil.lic., genusvetenskap

Valfångstfartyg under svensk flagg och kooperativ flagg i Södra Ishavet – det är en vision, som skymtade i ett pressmeddelande helt nyligen, (Ur *Vi* nr 22 1946)

Sverige har till skillnad från grannländerna Norge, Island och Storbritannien aldrig bedrivit någon valfångst i större skala. Det går inte att på något enkelt sätt förklara varför visionerna som funnits sedan flera hundra år tillbaka har förblivit just visioner. Till exempel var det svenska företaget Grönländska kompaniet under senare delen av 1700-talet aktivt inom säl- och valfångstnäringen vid Spetsbergen och i Grönlandshavet. Nästa århundrade bedrev AB Ishafvet, ett Göteborgsföretag, säl- och valfångst i samma farvatten med fartygen *Vega* och *Capella*. I likhet med de flesta andra operatörer hade de sett sjunkande vinster, till stor del beroende på överuttag av vissa valarter. Samtidigt fanns det från 1860-talet fram till tidigt 1900-tal en marknad i Sverige för olika valprodukter som till exempel valguano och kraftfoder. Bofors hade levererat valkanoner till valfångstnäringen från och med 1880 och det fanns också annan viktig svensk export till näringen. Som jag kommer att visa fanns det ända fram till 1950 en viss potential för, och på sina håll en uttalad vilja, att etablera en svensk valfångstnäring. Visionärernas drömmar stannade emellertid på planeringsstadiet och därmed lades grunden för efterkrigstidens konsekventa avståndstagande från svenskt håll, från både egen och andras valfångst.

AB Ishafvet

Dokumentation i arkivet efter AB Ishafvet vid handskriftsavdelningen, Göteborgs universitetsbibliotek, visar bolagets fångster i Arktis mellan åren

1872 och 1901. Säl och val kokades på Varholmen och Kalfsund, på bolagets egna trankokerier. I april 1900 hade emellertid den svenske vetenskapsmannen Otto Nordenskjöld kontaktat bankiren och konsuln John Ekman på AB Ishafvet och berättat om sina planer på en svensk expedition till nya fångstområden, det södra polarområdet, Antarktis. Nordenskjöld angav att hela sydsommaren 1901–1902 skulle användas till fångst och spaning efter stora valar och han ställde värdefull information i sikte. Nordenskjöld gjorde en direkt förfrågan om bolaget kunde tänka sig att arrangera en fångstexpedition och helt enkelt låta vetenskapsmännen följa med, såsom man tidigare hade gjort vid många andra polarexpeditioner till Arktis. Konsul Ekman svarade artigt (19/4 1900) att Ishafvsbolaget dessvärre led av ekonomiska svårigheter som omöjliggjorde ett sådant risktagande. Dessutom varnade Ekman Nordenskjöld för att *det äfven för det vetenskapliga intresset kunde vara ganska hinderligt att vara bunden vid en fångstexpedition. Jag undrar därför om det ej blefve nästan lika billigt, och säkert vida fördelaktigare /.../ köpa en sådan [säl fångstångare] för ensam disposition. /.../ Det kunde nog inträffa att en kombination för två skilda ändamål kunde förstöra resultatet såväl för den ena som den andra parten.* I alla händelser ombesörjde konsul Ekman en kredit till Nordenskjöld men bolaget upplöstes innan fångsten kunde realiseras, och deltagandet av svenska näringsidkare i den så lukrativa valfångstnäringen skulle visa sig bli av tämligen blygsamt format. I december 1901 såldes *Vega* och *Capella* till ett norskt rederi i Sandefjord efter uthyrning till räddningsexpeditioner med destination Arktis och flitiga försök att avyttra fartygen till aktiva polarforskare. I detta sammanhang kan också nämnas att *Vega* redan varit anlita (såld och återköpt) för Adolf Nordenskiölds färd genom Nordostpassagen 1878–1880 och att Alfred Gabriel Nathorst i sitt sökande efter Andreés ballong hörde sig för om att få använda just *Vega*. Av hans korrespondens med Ishafvsbolaget framgår att Nathorst var mycket mån om att fartyget skulle vara svenskt, och att det skulle segla under svensk flagg. Priset var emellertid för högt.

*Den svenska Antarktisexpeditionen 1901–1903
– vetenskap och fångst*

Den svenska Antarktisexpeditionen 1901–1903 hade strax före sin avfärd av den Kungliga svenska vetenskapsakademien blivit anklagad för en planerad massutrotning av säl och val i Antarktis. Alfred Gabriel Nathorst, aktiv i naturskyddskretsar, hade använt detta argument mot Otto Nordenskjöld, ledare för den första svenska sydpolarexpeditionen. Nordenskjöld hade hoppats att fångst av olika djur skulle kunna inbringa delar av både besättningens och vetenskapsmännens löner och utgöra ca en tredjedel av hela expeditionens inkomster. Dessutom hade han anlitat den välrenommerade norske kapten Carl Anton Larsen, känd för sina kunskaper om antarktiska farvatten och isnavigation i samband med tidigare fångstfärder i arktiska farvatten. Någon förestående massutrotning var det emellertid inte fråga om i samband med denna vetenskapliga expedition, däremot fanns förhoppningar om sidoinkomster och om upptäckter av områden för framtida fångster. Larsen hade också engagerat flera män ur besättningen med tidigare polar- och fångstvana. Två alltiallo-matrosar hade tidigare seglat med Ishafvsbolagets *Capella*. De Göteborgsföretag och bankirer som stöttade Nordenskjölds och Larsens ”pilotstudie” kom att bli utan någon större utdelning. Icke desto mindre blev Nordenskjölds expedition startskottet för Norges och den övriga världens fångst av val i Antarktis. Väl åter på det sydamerikanska fastlandet, direkt efter att Nordenskjöldsexpeditionen efter svåra umbäranden blivit räddad år 1904, knöt kapten Larsen viktiga kontakter med norska redare och argentinska staten genom bolaget *Compañía de Pesca* i Buenos Aires i Argentina. I ledningen för *Compañía de Pesca* fanns en svenskättad ledamot, men i övrigt saknades något större svenskt engagemang. Konsul Ekman, vid AB Ishafvet, hade än en gång sett visionerna om en svensk valfångstindustri gå om intet om än under andras risktagande.

Brittisk-norsk-svensk valfångst i Antarktis – planer

Mellan 1904 och fram till första världskriget skedde en dramatisk ökning från praktiskt taget ingen fångst i sydishavet, till en veritabel massutrotning som skulle pågå ända fram till mitten av 60-talet. 1968 angjorde

det sista stora kokeriet hamnen och valfångstcentrat Sandefjord. Strax före första världskriget var det ytterst nära att också Sverige tog sig in i den starkt expanderande näringen. Otto Nordenskjöld hade 1911 tillsammans med flera andra vetenskapsmän från sin tidigare expedition till Antarktis långtgående planer på att upprätta en forskningsstation vid Hope Bay eller Joinville Island vid Graham Land vid den antarktiska halvön. Karl Andreas Andersson (fiskeribiolog) liksom Johan Gunnar Andersson (geolog) fanns med och Carl Skottsberg (botaniker) hade gått med på att vara stationsföreståndare. Transporterna skulle ske med norska valfångstfartyg, från norska rederier, och den vetenskapliga forskningen skulle delvis finansieras med överskott från ett svenskt valfångstkonsortium. ”Svenska kapitalister” skulle stötta projektet. 1911–12 förhandlade Nordenskjöld även med brittiska regeringen, representanter för British Museum och Royal Geographic Society i syfte att i samverkan med engelsmännen bygga en året-runt-station någonstans på Graham Land. Det skulle forskas om frågor man hade identifierat på förra expeditionen samt kring valbestånden. Svenskar och briter skulle dela på samlingarna. Och återigen satsade bröderna Ekman pengar i det svenska valfångstkonsortiet. Redan i mars 1912 gick projektet om intet eftersom briterna inte ville ge licenser till vare sig svenska eller andra utländska fångstföretag. Istället uppmanades svenskar att placera de planerade biologiska undersökningarna om valbestånden i ett bevarandesammanhang, inom ramen för det naturskydd som briterna hade presenterat redan 1910. År 1913 lade Nordenskjöld och hans forskarkollegor fram en ny plan, nu med fokus på verksamheten vid den vetenskapliga stationen. Fortfarande ingick emellertid studier av valbestånden. 1914 erhöll det angloamerikanska samarbetet anslag från Storbritannien och kort därefter också från svenska riksdagen. Utbrottet av första världskriget förhindrade emellertid Nordenskjölds station även om planerna aktiverades mellan 1918 och 1922. Anslaget kom i stället att användas av Johan Gunnar Andersson för forskning i Kina och samtidigt förblev den svenska valfångstnäringen en vision hos ett litet antal svenska ”kapitalister”.

Svensk industri och valfångsten

De kommande decennierna blev det norrmännen som skulle närma sig redan befintlig svensk industri. Som kuriosas kan nämnas att 1916 köpte ett norskt fångstbolag en silloljefabrik i Fiskebäckskil för att undgå de norska reglerna om förädling av valolja. *Norsk Hvalfangsttidene* uppger också att norska intressen ville upprätta en valfångststation i Lysekil, genom att omvandla en redan befintlig valolje- och guanofabrik. Efter första världskriget kom Svenska Amerikalinjens stolta passagerarfartyg *Stockholm* till nytta när det byggdes om till valkokeriet *Solglimt*, för användning i norsk regi.

I det stora standardverket om den moderna valfångstens historia av John Tønnesen omtalas att flera svenska företag under flera decennier var involverade i den starkt expanderande valfångstnäringen. Och att det emellanåt uppstod bittra ordväxlingar mellan Sverige och Norge. Det fanns en tämligen god produktionskapacitet i Sverige, även om den stora majoriteten av skickligt yrkesfolk var födda i Norge. Av statistiken i *Norsk Hvalfangsttidende* framgår dock att det under stora delar av hela fångstperioden var en del besättningsmän från Sverige, och då främst från Bohuslän.

Valoljan var en internationellt viktig produkt och marknaden för inköp av råvaran valolja var till 90 % kontrollerad av den holländsk-brittiska livsmedelsjätten Unilever, och av ett amerikanskt bolag som också ägde egna anläggningar för förädling. Under flera decennier gjorde Götaverken med sina leveranser av fartyg, Bofors med sina innovationer och försäljning av valkanoner, och Alfa Laval med utrustning för beredning av valolja med mera goda förtjänster på den norska valindustrin. Götaverken och Bofors hade till och med en gemensam representant i den norska huvudstaden. 1931 uppgavs av samma källa att företaget Separator AB försåg de flesta flytande kokerier och fasta landstationer med valolje-separatorer, av modell De-Laval. När sedan Svenska Handelsbanken valde att gå in i ett tysk-brittiskt företag med företaget Unilever i förgrunden blev den norska förbittringen stor. Genom *Terje Viken*-expeditionen 1936–37 och ett nytt stort kokeri med tillhörande fångstbåtar fick den norska och brittiska valfångstnäringen stor konkurrens inte bara från Japan och USA utan också från Tyskland, delvis genom svensk försorg. Från Handelsbankens sida var tanken att få tillbaka en del av de pengar man förlorat i samband med Kreuger-kraschen. Lönsamheten för Handelsbankens del var sannolikt be-

gränsad, dels eftersom förtjänsten inte blev så hög under slutet av 30-talet, efter den första sydsommaren, dels för att *Terje Viken* torpederades 1941. Utöver dessa för Handelsbanken negativa ekonomiska verkningar så miste också Götaverken en del norska uppdrag, då man från norsk sida blev mycket uppbragt över Handelsbankens engagemang.

Efter kriget var världens samlade fångstflotta starkt decimerad samtidigt som det rådde stor osäkerhet kring valbeståndens storlek och möjligheterna till fortsatt stora fångster. Produktionsmöjligheter, beståndens storlek och de internationella försöken att reglera fångsten var de tre faktorer som bestämde näringens framtida utveckling. Redan 1945 samlades i London en rad intressenter kring internationella regler för fångsten. Det var i huvudsak Norge som hade kvar några större kokerier, och i den mån Tyskland och Japan ägde kokerier så beslutade segrarmakterna att dessa skulle dessa överföras till brittisk eller norsk ägo. Britterna hade redan under kriget börjat planera för nya kokerier för användning vid krigsslutet, men myndigheterna sade nej till detta till förmån för tankfartyg. Idén att först bygga tankskepp, för att sedan snabbt bygga om till flytande kokerier uppstod då. Också Sverige hade kapacitet att bygga fartyg under och i direkt anslutning till kriget och diskussioner fördes om var de flytande kokerierna skulle byggas. Återigen var Sverige intressant som leverantör och än en gång visade det sig att man från svensk sida hade långtgående planer på ett mer direkt engagemang. Redan 1942–43 hade företaget AB August Leffler och Son i Göteborg haft för avsikt att bilda ett joint venture mellan svenska, norska och brittiska intressen. Götaverken skulle leverera fartyget med kokeriet och det nya fångstföretaget skulle startas under svensk flagg, om än tillsammans med brittiska intressenter.

Från norsk sida kom ytterligare reaktioner på att Sverige skulle träda in i en norsk näring i en tid då broderlandet var försvagat i samband med den tyska ockupationen; och dessutom i samverkan med norska intressen. Utrikesministerierna i Sverige, Norge och Storbritannien hölls informerade om de många och långa turerna. Den tidigare norske medborgaren Haakon Onstad, styrelseledamot i det norska rederiet A/S Monacos i samverkan med Sveabolaget och Kooperativa förbundet, KF, hade haft för avsikt att i direkt konkurrens med Handelsbanken m fl företag etablera en svensk valfångstnäring. Också denna gång stoppades försöken, nu genom

en indirekt inblandning av regeringarna i både Sverige och Norge. Dock hade Götaverken återfått sin ställning som en kraft att räkna med i samband med ombyggnad av valfångstfartygen.

I en artikel i KF:s tidning *Vi* framgår vidare att man från svensk sida inte hade släppt tanken på en valfångst i svensk regi. Redare Onstad och KF sökte ett sätt att komma förbi livsmedelsjättarnas kontroll över råvaran. En representant för KF hävdade att den svenska fångsten inte i första hand skulle betraktas som någon otillbörlig konkurrens riktad mot norrmännen. Istället handlade det mest om att inte råka i klorna på den internationella matfettkartellen. KF hade under andra världskriget byggt en egen härdningsfabrik som till följd av Norges agerande på det handelspolitiska området blivit utan möjlighet att få råvaror. Därför behövde KF försäkra sig om oberoende ifråga om tillgång på den viktiga fettråvaran. KF hävdade att man hade både resurser och tekniska möjligheter att bedriva egen valfångst i Antarktis. Och att man var beredd att göra detta för att skydda konsumenterna från otillbörlig kartellbildning.

Efter andra världskriget hördes endast spridda röster till stöd för valfångst i svensk regi. Hösten 1945 väckte till exempel en svensk kommandörskapen tanken på en svensk valfångst i Antarktis. Han bad regeringen undersöka möjligheterna till fångst men den svenske handelsministern meddelade omgående den norske ambassadören att han inte ville att Sverige skulle konkurrera med Norge. Bland de sista propåerna, 1950, framförde en svensk tekniker som hade deltagit i en norsk fångstexpedition att Sverige borde inleda fångst. Detta motsades emellertid starkt av dåvarande direktören för fiskeriverket, som inte ansåg att beståndet medgav en svensk marknadsandel. KF fick därmed klara sin margarinproduktion på annat sätt.

Kanske var det brist på traditioner? Eller var den politiska dimensionen i fråga om relationerna Sverige-Norge-England så framträdande att man från svensk sida hellre avstod att ge sig in i valfångstnäringen? I alla händelser kunde flera företag i Sverige dra förtjänst av fångsten utan att Sverige på något sätt blev komprometterat. Istället kunde Sverige under decennierna framöver, med relativt gott samvete, agera internationellt för ett stopp för grannländerna Norges och Islands valfångst. Visionerna av idag avser ett fredande av världens största däggdjur.

